

Groen erfgoed: een nieuwe loot aan de monumentenstam

Natascha Lensvelt

Tegenwoordig spreken we van ‘gebouwde’ en ‘groene’ monumenten en van ‘aangelegd erfgoed’. Bij de invoering van de Monumentenwet was niet direct rekening gehouden met het ‘groene erfgoed’ als een beschermingswaardige categorie. De voorstanders van monumentenbescherming waren meestal ook geporteerd van natuurbescherming en het behoud van buitenplaatsen. Zij maakten echter een onderscheid tussen cultuur- en natuurmonumenten. Het groene erfgoed bevindt zich als uiting van ‘cultureelrijke natuur’ precies tussen beide in. Dit artikel bespreekt, in hoofdlijnen, de ontwikkeling van de waardering van historische tuinkunst en de bescherming van tuinen, parken en buitenplaatsen als groen erfgoed.

Ontdekking van de historische tuinkunst

Het aanleggen van tuinen gebeurt al eeuwenlang. Evenals de bouwkunst heeft de tuinkunst diverse stijlontwikkelingen en modes doorgemaakt, en zijn tuinen telkens weer veranderd onder invloed van nieuwe opvattingen en nieuwe mogelijkheden voor beplanting, bestrating en watervoorziening. De noodzakelijke kennis werd door de tuinbazen vaak van vader op zoon overgedragen en verder door instructieve boeken verspreid, waarvan Jan van der Groens *Den Nederlantsen Hovenier* uit 1670 een vroeg voorbeeld is.¹ Het is echter in de late negentiende eeuw dat meer georganiseerde scholing en de emancipatie van de tuin- en landschapsarchitectuur als een zelfstandig ontwerpvak een aanvang namen. Er ontstond toen ook interesse voor de historische tuinkunst. Hierbij speelde de tuin- en landschapsarchitect Leonard Springer (1855-1940) een belangrijke rol. Vanaf 1885 publiceerde hij over ‘de geschiedenis der tuinaanlegkunst’ en ‘de Oud-Hollandsche Tuinkunst’.² In 1897 verzorgde hij de eerste lessen in ‘tuinbouw-architectuur’ als bijvak bij de studie Tuinbouw aan de in 1896 opgerichte Rijks Hogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool in Wageningen. Daarnaast was hij actief bij de oprichting van de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten (BNT) in 1922, waarmee verdere professionalisering van het tuinbouw- en ontwerpvak doorzette.

Intussen waren ook leken zich steeds meer gaan interesseren voor het buitenleven, het natuurschoon en het verschijnsel buitenplaats.³ Een weektijdschrift als *Buiten*, verschenen tussen 1907 en 1936, getuigt hiervan. De ontdekking van de historische tuinkunst en de kennisverbreding daarover brachten echter nog

niet direct een verandering in de omgang met het ‘historisch groen’ of een erkenning van de historische samenhang tussen tuin- en bouwkunst teweeg. Integendeel, Victor de Stuers, de voorvechter van de erfgoedbescherming, gaf zijn zeventienjarige dochter Alice de volle vrijheid om op de plek van de vroegere nutstuinen van het landgoed De Wiersse een eigen tuinontwerp te realiseren. Hij had het in oorsprong zeventiende-eeuwse land-

Afb. 1. De firma H. Copijn & Zoon tuinarchitecten te Groenekan verplanten een volwassen boom (stamomvang ‘ruim 3 meter’) op De Wiersse (foto uit Weekblad Buiten, 29 april 1922, 202)

goed bij Vorden in 1893 gekocht en was in 1912 begonnen met de restauratie van het hoofdhuis. Vier jaar later zou hij overlijden. Zijn dochter ging verder met het verfraaien van haar tuinaanleg, waarin een buxus-parterre met rozen en een verdiepte tuin met vijver en stapelmuurtjes de hoofdelementen vormden. Zij had wel zoveel oog voor oude bomen dat zij deze met kluit en al liet verplaatsen, zoals blijkt uit een in *Buiten* gepubliceerde foto (afb. 1).⁴ Dat inmiddels ook haar toevoegingen deel uitmaken van de monumentenbescherming van De Wiersse had Alice niet kunnen bevroeden.

Incidentele bescherming

De kennis over 'groene architectuur' nam snel toe. De wettelijke bescherming volgde op enige afstand. In het begin van de monumentenregistratie – 1961-1969 – werd incidenteel een groenaanleg (op zichzelf staand of bij gebouwen) op de monumentenlijst vermeld. Dat hield niet veel meer in dan de annotatie bij een landhuis 'gelegen in landschapspark' of 'de bijbehorende tuin met omheining is nog aanwezig' (bij een boerderij in Tubbergen), dan wel 'een ruim, omheind kerkhof' (bij de kerk in Demen), 'erf met mooi geboomte' (bij een boerderij in Emst) of 'tuin aansluitend tegen stadswal' (bij een woonhuis in Groenlo).⁵ Na de invoering van de Monumentenwet is consensus ontstaan over het beginsel dat een groenaanleg een beschermd monument mag zijn. Rob de Jong concludeert in 1998 dat het echter niet duidelijk is wat zo'n groen monument inhoudt: 'Het begrip monument wisselt regelmatig van betekenis zonder dat de meesten zich dit realiseren en daar bij vragen stellen'. Als oorzaak ziet De Jong dat het ontbreekt aan een debat dat nodig is voor het ontwikkelen van een restauratiefilosofie en een methode om groene monumenten te waarderen.⁶

Bescherming van buitenplaatsen

Het bestuur van de KNOB zorgde, op initiatief van D.J.G. Buurman, toenmalige directeur van de Stichting Vrienden der Gelderse Kasteelen, voor een meer systematische aanpak van de inventarisatie, waardering en selectie van de monumenten van historische tuinkunst. De KNOB richtte in 1972 de Commissie Historische Buitenplaatsen, Parken en Erven op met als doel te 'bevorderen dat aan de historische buitenplaatsen, parken en erven in ons land een zodanige bescherming wordt gegeven dat dit cultuurbezit voor de huidige en komende generatie behouden zal blijven'.⁷ Als reactie op het rapport *Bescherming der Nederlandse buitenplaatsen* richtte de minister van Cultuur de Commissie Buitenplaatsen op.⁸ De commissie bezocht in de periode 1978 tot 1995 meer dan duizend buitenplaatsen in Nederland. Aan de hand van veldbezoek, archief- en literatuuronderzoek werd kennis verzameld en een tuinhistorische waarde toegekend aan elke aanleg. Op basis van de waardering van de aanleg van voor 1850, waarbij het zwaartepunt lag op de mate van gaafheid en zeldzaamheid, maakte de commissie een keuze en kwam tot een voorstel om 450 buitenplaatsen te beschermen als rijksmonument. Tussen 1997 en 2008 zorgde de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) voor de uitwerking volgens

een programmatische aanpak. In totaal werden uiteindelijk 540 buitenplaatsen voorzien van een (complex-)omschrijving en een waardestelling.

Groen discours

Evenals de opkomst van restauratiekritiek bij de omgang met de gebouwde monumenten werden de begrippen 'restauratie' en 'reconstructie' belangrijke discussiethema's in het 'groene discours'. Liesbeth Canneman-Philipse (1909-1987) had zich als autodidact ontwikkeld tot tuinarchitect. Mede door haar huwelijk met restauratie-architect E.A. Canneman was ze vertrouwd met de restauratievraagstukken van de monumentenzorg. Het herstel van een tuin betekende in haar werk een deels door de geschiedenis geïnspireerde, nieuw ontworpen tuin. Voorbeelden zijn de op de Engelse *cottage garden* geïnspireerde tuinen op de voorburch van Walenburg bij Langbroek, en de nieuwe aanleg aan de achterzijde van het Vredespaleis te Den Haag (waar overigens de oorspronkelijke uit 1913 halve cirkelvormige aanleg van Thomas Hayton Mawson in 1978 verloren is gegaan).⁹ Ook de andere nieuwe tuinen die Liesbeth Canneman ontwierp, hebben in het algemeen, onder andere door de formele indeling, een historiserend karakter.

In diezelfde periode (1977-1984) werkte de Werkgroep Tuinaanleg Paleis Het Loo aan de reconstructie van de baroktuinen van Paleis Het Loo bij Apeldoorn. De teloorgang van een deel van de landschapstuin leidde tot een felle polemiek in de vak- en dagbladen en zelfs tot Kamervragen.¹⁰ Coenraad Temminck Groll en Henri van der Wyck vroegen zich in 1976 al af waarom men voorstelde met betrekking tot Het Loo een oude, omstreden weg weer in te slaan.¹¹ De als wenselijk geziene eenheid tussen het gereconstrueerde exterieur van het huis en de tuin droeg, samen met de vondst van delen van watergangen en fonteinen onder de landschappelijke aanleg, bij aan de beslissing om toch tot reconstructie over te gaan (afb. 2).

In de jaren tachtig zijn verschillende verenigingen opgericht waar meningsvorming kon plaatsvinden, zoals de Nederlandse Tuinenstichting (1980), de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (1981), en het Tuinhistorisch Genootschap Cascade (1987). De vaak objectgerichte studies en publicaties die deze organisaties voortbrachten en de door hen georganiseerde studiedagen, hebben een belangrijk aandeel gehad in de vergroting van de tuinhistorische kennis in Nederland. Toch moet met Rob de Jong worden geconcludeerd dat er tot nu toe nog weinig op een hoger abstractieniveau is gedebatteerd over wat historisch groen is en hoe het gewaardeerd, geselecteerd en beschermd zou moeten worden.

Op een juist nog hoger abstractieniveau werken het Nationaal Archief, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de Rijksgebouwendienst samen aan het inzichtelijk maken van het proces en de methodologie van het waarderen van erfgoed.¹² Het groene erfgoed krijgt een aparte paragraaf in een nog in bewerking zijnde publicatie van de RCE over de methodologie van het waarderen. Het doel is om het proces en de manier van waarderen door de overheid eenduidiger en transparanter te maken, en bovendien de werkwijze overdraagbaar te maken zodat ook

Afb. 2. De gereconstrueerde boventuin van Paleis Het Loo met daarin bomen uit de verwijderde landschappelijke aanleg van A. Dufour, 1806 (Andrea van Leer, 2009)

andere partijen zich van de gestructureerde werkwijze kunnen bedienen.

Inhaalslag groene monumenten

Naast de groep historische buitenplaatsen komen er nog zo'n 750 'groene monumenten' in het monumentenregister voor. Dit zijn bijvoorbeeld begraafplaatsen, villatuinen, stadsparken, groenaanleg bij kantoren of fabrieken, in woonwijken of op verdedigingswerken. Vanwege het ontbreken van zelfstandige notering van groenaanleg in de oudere registeromschrijvingen is, zoals hierboven al vermeld, in 2007 een onderzoek in het monumentenregister uitgevoerd om tot lijsten en aantallen van genoemde groencategorieën te komen. Tot verbetering van de beschrijving en tot bescherming heeft dit echter nog niet geleid. Een algemene inhaalslag heeft wel plaatsgevonden voor de zogenaamde jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940, die bij eerdere beschermingsronden grotendeels buiten beschouwing was gebleven, onder andere vanwege de wettelijk vereiste minimumleeftijd van vijftig jaar. Ditmaal werd,

deels vooruitlopend op de nieuwe Monumentenwet 1988, een decentrale uitvoering gehanteerd door middel van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP) in de periode 1987-1994. Hierbij werkten speciale teams van de twaalf provincies en de vier grote steden onder regie van de RDMZ volgens een uniforme methode. De positie van het 'groene erfgoed' was echter niet altijd even duidelijk, temeer daar het project 'Verfijning' nog liep. De meeste provinciale teams verkeerden in de veronderstelling dat groen buiten de agenda van het MSP viel. Bovendien stond er, door de projectmatige aanpak en de tijdelijk gecontracteerde medewerkers, tijdsdruk op de voorselectie. Dit heeft bijvoorbeeld tot gevolg gehad dat de waardevolle Groningse slingeruinen slechts bij hoge uitzondering in het monumentenregister vermeld staan. En zo zijn er, achteraf beschouwd, nog meer omissies vast te stellen. Kennis moet steeds opnieuw in het veld worden opgedaan.

Intussen wordt ook het jongste groene erfgoed van de wederopbouwperiode (1940-1965) geagendeerd voor (toekomstige) waardering, selectie en bescherming. Deze tuin- en landschapsarchitectuur kenmerkt zich door nieuwe vormen, materialen en werkwijzen, en een nauwere relatie met de stedenbouw. Voor de omvangrijke erfenis uit deze periode werd een andere inventarisatiemethodiek gevolgd, door een veel kleiner werkverband, door middel van – deels extern uitgevoerde – categorische studies op basis van bouwtypen. De tuin- en landschapsarchitectuur kwam hierdoor slechts indirect aan bod. De wederopbouwperiode is om organisatorische redenen in twee delen onderzocht, de periode van 1940 tot 1958 en van 1959 tot 1965. In 2007 wees de toenmalige minister van Cultuur R. Plasterk een honderdtal wederopbouwmonumenten uit de periode 1940-1958 aan als rijksmonument op basis van tien algemene thema's. Hierbij is wel enige aandacht besteed aan 'groene monumenten', maar ook in dit geval voornamelijk in relatie tot het gebouwde erfgoed, zoals de fabriekstuin van Mien Ruys bij de (voormalige) weverij De Ploeg te Bergeijk. Slechts één zelfstandige groenaanleg heeft de lijst gehaald, de herdenkingshof in Putten van J.T.P. Bijhouwer uit 1948.¹³

Ook zijn – naar aanleiding van een externe 'tip' – twee unieke en gaaf bewaarde heemparken in Amstelveen beschermd, het J.P. Thijssepark en De Braak (ontwerp J.P. Broerse, 1939) (afb. 3).

In het vervolproject voor de waardering en selectie van topmonumenten uit de periode 1959-1965, worden de groene objecten wel als zelfstandige erfgoedcategorie behandeld. Ter voorbereiding heeft de RCE op basis van literatuuronderzoek en in samenwerking met de Nederlandse Tuinenstichting een attentielijst samengesteld. Relatief veel van de groene objecten of structuren uit deze periode blijken echter inmiddels ernstig te zijn aangetast of verdwenen, zodat wettelijke bescherming hiervoor te laat komt.

Bepalend beheer

Over het hoe van de bescherming zijn de meningen soms verdeeld en de meningsvorming is volop in beweging. Groen leeft, maar sterft dus ook, en is intrinsiek beweeglijk. Geldt de

Afb. 3. Heempark De Braak in Amstelveen, aanleg van J.P. Broerse, 1939 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ruben Schipper, 2011)

bescherming uitsluitend de structuur van de aanleg? Mag een laan in zijn geheel verjongd worden of blijven de resterende oude bomen zo lang mogelijk staan? Mag een betonsteen een klinker vervangen, of een rozenstruik klimop? Hanneke Ronnes schrijft in 2010 over de tuinen van Het Loo: 'Men restaureert het ontwerp, niet de materie. Omdat authenticiteit zeldzaam is in tuinen dan wel parken, wordt improvisatie buiten over het algemeen iets eerder geaccepteerd dan binnen; op het continuüm van authenticiteitsgevoelige of -gevoelde ingrepen ligt het doorbreken van een muur van het Muiderslot een stuk gevoeliger dan het spel met heggen en borders.'¹⁴ Is die lagere gevoeligheid bij het wijzigen van parken inderdaad een feit? Maar bij wie is de lage gevoeligheid gemeten, bij een architectuurhistoricus of bij een tuinhistoricus? Kan het een gevolg zijn van een beperkte kennis van tuinarchitectuur en materialen? De formulering suggereert bovendien dat bouwkunst een serieuze zaak is, en tuinkunst 'een spel'. Misschien is het tijd om de rode bril te vervangen door een groene.

Plantmateriaal bestaat uit een soort (*species*), maar ook uit een gekweekte variëteit (*cultivar*); een bruine of groene beuk maakt immers een groot visueel verschil. Sommige *cultivars* zijn bij kwekers maar gedurende beperkte tijd of op kleine schaal leverbaar. Daarbij kan een *cultivar* van uiterlijk veranderen door de

jaren heen. Dit betekent niet dat alle materialen in een groenaanleg snel vergaan, en het betekent ook niet dat het vervangen van beplanting automatisch een andere invulling van de tuin tot gevolg heeft. De authenticiteit van het plantmateriaal kan ook in de genetische gegevens gevonden worden, en door vegetatief vermeerderen behouden blijven.

Vervolgens is er de kwestie van het beheer: moet het gras gemillimeterd of mag het twintig centimeter hoog en kruidenrijk zijn? Hoe hoog en hoe strak is de heg gesnoeid en mag er lisdodde in de vijver staan? De beheerder bepaalt niet alleen het beeld maar ook in hoeverre de aanleg, met kleine of grotere aanpassingen, verandert. In de praktijk van het vakgebied is dit bij iedereen bekend, maar in de papieren wereld (van onderzoek en beleid) bestaat de beheerder niet. Hoewel de terminologie uit de gebouwde monumentenzorg grosso modo van toepassing is op de groene monumentenzorg, zal voor de totstandkoming van een 'groene restauratiefilosofie' hier en daar opnieuw over de precieze inhoud van begrippen nagedacht moeten worden.

Beleving

Misschien meer dan bij gebouwd erfgoed is de actieve beleving van de groenaanleg belangrijk. Die beleving ontstaat wanneer je

Afb. 4. Intensief gebruik van het Vondelpark in Amsterdam, dat na een tien jaar durende renovatie in 2010 is opgeleverd (Natascha Lensvelt, 2011)

je als bezoeker verplaatst door het park en daarbij de ruimtelijke werking ondergaat, tegelijk met de waarneming van kleur, geur, seizoen, flora en fauna. Nieuw gebruik van of nieuwe functies in een groenaanleg kunnen grote gevolgen hebben. Een bezoek aan een tot museum met openbaar park herbestemde buitenplaats geeft een heel andere beleving dan het bezoeken van een particuliere tuin die enkele dagen per jaar voor bezoekers is opgesteld. Waren stadsparken decennia geleden vol geplant met bloeiend materiaal, tegenwoordig zijn er vooral gazons nodig om op te zonnen en om podia te kunnen plaatsen met ruimte om te dansen. In feite ontstaat door de nieuwe functie een ontwerp-opgave. Wanneer wijzigingen het park stilletjes binnensluipen, wordt het vaak als een taak voor de beheerder gezien om telkens weer een oplossing te zoeken, liefst binnen het reguliere budget. Pas na enige tijd realiseren de beheerders, eigenaren of bezoekers zich dat het park dermate versleten of anderszins gewijzigd is, dat een restauratie of renovatie noodzakelijk wordt. Zo heeft het Vondelpark te Amsterdam een tien jaar durende renovatie achter de rug, waarbij de waterhuishouding en de groeiomstandigheden van de bomen zijn verbeterd en het park door middel van enkele hedendaagse invullingen in de historische parktraditie weer op zijn functie van stedelijke recreatie is toegerust (afb. 4).

De status van rijksmonument kan bij een restauratie of renovatie, door de vergunningverlening, zorgen voor een moment van reflectie, met aandacht voor historie, ontwerp-opgave en kwaliteit. Spannend voor de naaste toekomst is hoe de nieuwe wetgeving, waarbij alleen bij een (ingrijpende) wijziging een omgevingsvergunning gevraagd hoeft te worden, zal gaan functioneren.¹⁵ Voor veel gemeenteambtenaren vormt het groene erfgoed en daarmee ook de problematiek van letterlijk 'levend' erfgoed een nieuw werkterrein. Door de decentralisatie van bestuurs-taken krijgen zij hier meer mee te maken dan aanvankelijk was voorzien. Omgekeerd moeten ook beheerders soms wennen aan richtlijnen voor tuinhistorisch onderzoek en de praktijk van de bescherming. Groen erfgoed wordt hiermee automatisch een proefterrein voor een nieuw beleid en een nieuwe relatie tussen erfgoed en ruimte.

Noten

- ¹ J. van der Groen, *Den Nederlandsen Hovenier, Zijnde het I. Deel von het Vermakelijk Landt-Leven. Beschrijvende alderhande Princelijke en Heerlijke Lust-hoven en Hofsteden, en houmen de selve, met veelderley uytnemende Boomen, Bloemen en Kruiden, kan beplanten, bezaeyen, en verciereren*, Amsterdam 1670.
- ² C. Moes, *L.A. Springer. Tuinarchitect. Dendroloog*, Breda 2002, 317 (bibliografie).
- ³ I. Montijn, *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw*, Amsterdam 2002.
- ⁴ *Weekblad Buiten*, 29 april 1922, 202.
- ⁵ Met dank aan Catharina van Groningen.
- ⁶ R. de Jong, 'Werken aan Arcadië, de toekomst van historische tuinen en parken: beheer, behoud en herstel' in: *Buitenplaatsen. Jaarboek Monumentenzorg 1998*, Zwolle/Zeist 1998, 50-59.
- ⁷ G. van Herwaarden, 'Hoe wordt Arcadië beschermd?' in: *Buitenplaatsen 1998* (noot 6), 13-22.
- ⁸ In deze commissie hadden onder andere Jenny Bierenbroodspot-Rudolph en Carla Oldenburger-Ebbers zitting.
- ⁹ C. Oldenburger e.a. (red.), *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur*, Rotterdam 1996; C. Romijn-Schütte, *De tuin van Elias en Liesbeth Canneman-Philipse in de tuin van het Vredespaleis*, Amsterdam 2010 (in opdracht van de Nederlandse Tuinenstichting).
- ¹⁰ L.E. Groen, *Zwierig binnen de perken. De herstelde boventuin van Paleis het Loo*, Apeldoorn 2008.
- ¹¹ H. Ronnes, 'Authenticiteit en authenticiteitsbeleving: de presentatie en receptie van museum Paleis Het Loo', *Bulletin KNOB* 109 (2010) 5, 190-199.
- ¹² *De praktijk van het waarden* is het schriftelijke verslag van de werkconferentie gehouden op 15 november 2010 op Paleis Soestdijk. Het is een vervolg op de werkconferentie 'De techniek van het waarden' met gelijknamige publicatie uit 2009.
- ¹³ J. von Santen e.a. (red.), *Monumenten van herrezen Nederland*, Zwolle 2007.
- ¹⁴ Ronnes 2010 (noot 11), 193.
- ¹⁵ Zie ook *Vergunningvrij. Informatie voor professionals*, 2011 (versie 1.0 op <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Vergunningvrij.%20Informatie%20voor%20professionals%201.0.pdf>)